

O‘QUVCHILARDA XARAKTER XUSUSIYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK USULLARI

Salimova Soxibaxon Numonovna

Farg‘ona viloyati Rishton tumani

MMTB tasarrufidagi 4-umumta'lim maktab psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘quvchilarda xarakter xususiyatlarini shakllantirishning psixologik asoslari, bu jarayonga ta’sir etuvchi omillar hamda samarali usullar yoritilgan. Shuningdek, oila, maktab va ijtimoiy muhitning shaxs xarakterining rivojlanishidagi o‘rni tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: xarakter, o‘quvchi, psixologiya, tarbiya, shaxs, muloqot, motivatsiya, ijtimoiy muhit, odat, rivojlanish.

KIRISH

Xarakter — bu insonning doimiy xulq-atvori, odatlari va atrofdagilarga bo‘lgan munosabatini belgilab beradigan psixologik xususiyatlar yig‘indisidir.

Oddiy qilib aytganda, xarakter — bu insonning “qanday odam ekanligini” ko‘rsatadigan ichki sifatlaridir.

Masalan, quyidagilar xarakter xususiyatlariga kiradi:

- halollik yoki yolg‘onchilik
- mehribonlik yoki qo‘pollik
- mas’uliyatlilik yoki beparvolik
- sabr-toqat yoki tez jahllilik

Xarakter tug‘ma emas, u asosan tarbiya, muhit va hayotiy tajriba orqali shakllanadi. Ayniqsa, oila va maktab muhitining ta’siri juda katta bo‘ladi.

Xarakter insonning eng muhim psixologik xususiyatlaridan biri bo‘lib, u shaxsning xulq-atvori, munosabati va hayotga bo‘lgan qarashlarini belgilab beradi. O‘quvchilarda xarakter xususiyatlari asta-sekin shakllanadi va bu jarayon ko‘p jihatdan ularning yashash muhiti, tarbiyasi hamda ijtimoiy tajribasiga bog‘liq bo‘ladi. Bola hayotining ilk

bosqichlaridan boshlab xarakter shakllanishi boshlanadi. Ayniqsa, maktab davri bu jarayonda muhim ahamiyatga ega. Chunki aynan shu davrda bola jamoa ichida yashashni, boshqalar bilan muloqot qilishni va turli vaziyatlarga moslashishni o‘rganadi.

O‘quvchilarda ijobiy xarakter xususiyatlarini shakllantirish uchun eng avvalo ijobiy muhit yaratish zarur. Agar bola mehr-muhabbat, hurmat va tushunish muhitida ulg‘aysa, unda halollik, mas’uliyat, mehribonlik kabi sifatlar rivojlanadi.

Psixologik usullardan biri — bu namuna ko‘rsatish usulidir. Bolalar ko‘pincha kattalarning xulq-atvorini takrorlaydi. Shuning uchun ota-onalar va o‘qituvchilar o‘z xatti-harakatlari bilan ijobiy namuna bo‘lishi kerak.

Yana bir muhim usul — rag‘batlantirishdir. O‘quvchining ijobiy xatti-harakatlarini e‘tirof etish va qo‘llab-quvvatlash uning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi va yaxshi odatlarning mustahkamlanishiga yordam beradi.

Suhbat va tushuntirish usuli ham katta ahamiyatga ega. Bola bilan muloqot qilish, unga to‘g‘ri va noto‘g‘ri xatti-harakatlarni tushuntirish orqali uning fikrlashini rivojlantirish mumkin.

Shuningdek, mashq va odatlantirish usuli orqali ham xarakter shakllanadi. Takroriy ijobiy harakatlar asta-sekin odatga aylanadi va bu xarakter sifatida mustahkamlanadi.

O‘quvchilarda mas’uliyat hissini rivojlantirish ham muhimdir. Ularga kichik vazifalar berish va ularni mustaqil bajarishga undash orqali bu sifatni shakllantirish mumkin.

Maktab jamoasi ham xarakter shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Sinfdagi muhit, do‘stlar bilan munosabat va o‘qituvchi bilan aloqa o‘quvchining shaxs sifatida rivojlanishiga ta’sir qiladi.

Salbiy xulq-atvorni bartaraf etishda esa jazodan ko‘ra tushuntirish va yo‘naltirish samaraliroq hisoblanadi. Bola o‘z xatosini anglab yetishi muhimdir.

Odatda, xarakterli xususiyatlar yanada jonli va o‘ziga xos ko‘rinadigan paytlar bor, ba’zida bu xususiyatlar "keskinlashishi" mumkin va ko‘pincha ular o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladi, ba’zi omillar ta’siri ostida va tegishli sharoitlarda. Psixologiyada bunday keskinlashuv (aniqrog‘i xususiyatlarning intensivligi) xarakterli aksentuatsiya deb ataladi.

Xarakterning aksenti - shaxsning ta'sir etuvchi omillarga bo'lgan munosabatining o'ziga xosligini ta'kidlaydigan shaxsning o'ziga xos xususiyatlarining haddan tashqari intensivligi (yoki kuchayishi) yoki aniq vaziyat... Masalan, tashvish odatiy namoyon bo'lish darajasidagi xarakterli xususiyat sifatida, g'ayrioddiy vaziyatlarga tushib qolgan ko'pchilik odamlarning xatti-harakatlarida aks etadi. Ammo agar tashvish shaxsning xarakterini ta'kidlash xususiyatlariga ega bo'lsa, unda odamning xatti-harakati va harakatlari etarli darajada tashvish va asabiylikning ustunligi bilan ajralib turadi. Xususiyatlarning bunday namoyon bo'lishi, go'yo odatdagi va patologiyaning chegarasida, ammo salbiy omillarga duch kelganda, ba'zi aksanlar psixopatiyaga yoki odamning aqliy faoliyatidagi boshqa og'ishlarga aylanishi mumkin.

Olim A.E. Lichkoning fikriga ko'ra, shu bilan birga, tanlangan zaiflik mavjud bo'lib, u ma'lum psixogen ta'sirlarga tegishli (hatto yaxshi va yuqori qarshilik holatlarida ham). A.E.Lichko ta'kidlashicha, har qanday aksentuatsiya, bu o'ta variant bo'lsa ham, bu odatiy holdir va shuning uchun uni psixiatrik tashxis sifatida ko'rsatish mumkin emas.

Psixologiyada, afsuski, bugungi kunda aksentuatsiyalarning rivojlanishi va dinamikasi bilan bog'liq muammolar hali etarlicha o'rganilmagan. Ushbu sohaning rivojlanishiga eng katta hissa qo'shgan A.E.Lichko, aksentuatsiya turlarining dinamikasida quyidagi bosqichlarni ta'kidlagan (bosqichlarda):

- odamda aksentuatsiyalarning shakllanishi va ularning xususiyatlarining keskinlashishi (bu balog'at yoshida sodir bo'ladi), keyinchalik ularni tekislash va kompensatsiya qilish mumkin (aniq ta'kidlar yashirin bilan almashtiriladi);
- yashirin aksentuatsiyalar bilan ma'lum bir urg'u berilgan tipdagi xususiyatlar travmatik omillar ta'sirida ochib beriladi (zarba o'sha joyning eng zaif tomoniga, ya'ni eng kam qarshilik kuzatilgan joyda qo'llaniladi);
- ma'lum bir aksentuatsiya fonida ba'zi qonunbuzarliklar va og'ishlar sodir bo'ladi (deviant xatti-harakatlar, nevroz, o'tkir affektiv reaksiya va boshqalar);
- aksentuatsiya turlari atrof-muhit ta'siri ostida yoki konstitutsiyaviy ravishda yaratilgan mexanizmlar tufayli ma'lum bir o'zgarishlarga uchraydi;

- sotib olingan psixopatiyaning shakllanishi sodir bo'ladi (aksentuatsiya buning uchun asos bo'lib, tashqi omillarning salbiy ta'siriga qarab tanlab olinadigan zaiflikni yaratdi).

K. Leonhard xarakterlar aksentuatsiyasi tasnifini uchta guruhga ajratdi, ular u tomonidan aksentuatsiya kelib chiqishiga qarab, aniqrog'i, ular lokalizatsiya qilingan joyga (temperament, xarakter yoki shaxsiy darajaga bog'liq) qarab ajratilgan. Hammasi bo'lib K. Leonhard 12 turni aniqladi va ular quyidagicha tarqatildi:

- temperament (tabiiy tarbiya) tarkibiga gipertimik, distimik, affektivlabil, affektiv-yuksak, xavotirli va hissiy turlar kiradi;

- olim namoyishkorona, pedantik, tiqilib qolgan va hayajonli turlarni xarakterga bog'lagan (ijtimoiy shartli ta'lim);

- shaxsiy daraja ikki turni o'z ichiga olgan - qo'shimcha va introvert.

Xarakterning o'spirin aksentuatsiyalari xuddi shu tarzda namoyon bo'ladi, masalan, ta'kidlashning gipertimik turiga ega bo'lgan o'spirin har joyda o'z kuchi bilan, isterik bilan chayqaladi - iloji boricha ko'proq e'tiborni jalb qiladi va shizoid turi bilan, aksincha, u o'zini boshqalardan himoya qilishga intiladi.

Lichkoning fikriga ko'ra, ular balog'at yoshida nisbatan barqaror, ammo bu haqda gapirganda quyidagi xususiyatlarni esga olish lozim:

- aksariyat turlar aniq o'spirinlik davrida keskinlashadi va bu davr psixopatiyalarning paydo bo'lishi uchun eng muhim hisoblanadi;

- barcha turdagi psixopatiyalar ma'lum bir yoshda shakllanadi (shizoid turi yoshligidan aniqlanadi, psixostenik xususiyatlar boshlang'ich maktab, gipertimik tip o'spirinlarda, sikloid asosan yoshlarda eng aniq ko'rinib turadi (garchi qizlarda u balog'at yoshida boshlanishi mumkin bo'lsa ham) va sezgir turi asosan 19 yoshga kelib shakllanadi); biologik va ijtimoiy omillar ta'siri ostida, o'spirin davridagi turlarning transformatsiyasida naqshning mavjudligi (masalan, gipertimik xususiyatlar sikloidga o'zgarishi mumkin).

- Ko'pgina psixologlar, shu jumladan Lichkoning o'zi, balog'at yoshiga etgan davrda "xarakter aksentuatsiyasi" atamasi eng ideal deb ta'kidlaydilar, chunki aynan o'spirin

xarakterli aksentuatsiyalar imkon qadar aniqroq namoyon bo'ladi. O'smirlilik davri tugashi bilan aksentuatsiya asosan yumshatiladi yoki qoplanadi, ba'zilari esa aniqdan yashirin tomonga o'tadi. Shuni esda tutish kerakki, aniq ta'kidlarga ega bo'lgan o'spirinlar maxsus xavf guruhidir, chunki salbiy omillar yoki shikastli vaziyatlar ta'siri ostida bu xususiyatlar psixopatiyaga aylanib, ularning xatti-harakatlariga ta'sir qilishi mumkin (og'ish, huquqbuzarlik, o'z joniga qasd qilish harakati va boshqalar).

Xarakterni aksentuatsiya qilish eng yuqori darajada murakkab tip shaxsning g'ayritabiiy rivojlanishi bilan tavsiflanadigan ruhiy kasallik arafasidagi me'yorlar: ba'zi xususiyatlar haddan tashqari ifoda etiladi va keskinlashadi, boshqalari esa haddan tashqari bostiriladi. Psixologiyada xarakter aksentuatsiyasi tushunchasi "aksentuatsiya qilingan shaxs" sifatida ishlab chiqilgan, ammo keyinchalik belgilangan variantgacha toraytirilgan.

Xarakterli aksentuatsiyalarni tashxislash jarayonida zo'ravonlik darajasi bo'yicha farqlanadigan ikkita aksentuatsiya ajratiladi:

1. Yashirin aksentuatsiya. Bu odatiy variant, unda salbiy xarakter xususiyatlari o'zlarini faqat ba'zi qiyin vaziyatlarda his qilishlariga qaramay oddiy hayot bir kishi etarli darajada bo'lishi mumkin.

2. Aniq aksentuatsiya. Ushbu hodisa normaning chegara variantidir. Bunday holda, odatda, inson hayoti davomida deyarli har qanday vaziyatda xarakterli muammoli xususiyatlarning namoyon bo'lishini qayd etish mumkin. Yorqin aniq aksentuatsiya kundalik hayotda odatda "psixopat" deb nomlanadi.

Xarakter aksentuatsiyasining asosiy turlariga quyidagilar kiradi.

- Hayajonli;
- Ta'sirchan;
- Beqaror;
- Tashvishli;

Ba'zida aksentuatsiya turli xil psixopatiyalar bilan chegaradosh bo'ladi, shuning uchun uni tavsiflash va tipologiyalashda psixopatologik sxemalar va atamalardan foydalaniladi. Aksentuatsiya turlari va zo'ravonligining psixodiagnostikasi "Patoxarakterologik diagnostika so'rovnomasi" (A.E. Lichko va N.Ya.Ivanov tomonidan ishlab chiqilgan) va shaxsiy so'rovnoma MMPI (xarakterning ta'kidlangan va patologik namoyon bo'lish sohalari o'z ichiga olgan tarozilar). Xarakterni aksentuatsiya qilish - bu individual xususiyatlarni kuchaytirish natijasida normaning o'ta variantlari. Xarakterni o'ta noqulay sharoitlarda aksentuatsiya qilish patologik buzilishlarga va shaxs xulq-atvorining o'zgarishiga, psixopatiyaga olib kelishi mumkin, ammo uni patologiya bilan aniqlash noo'rin. Xarakter xususiyatlari biologik qonuniyatlar (irsiy omillar) bilan emas, balki ijtimoiy (ijtimoiy omillar) bilan belgilanadi. Xarakterning fiziologik asoslari - bu yuqori darajadagi xususiyatlarning qotishmasi asabiy faoliyat va individual hayotiy tajriba natijasida rivojlangan vaqtinchalik aloqalarning murakkab barqaror tizimlari.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarda xarakter xususiyatlarini shakllantirish murakkab, ammo muhim jarayon bo'lib, u ijobiy muhit, to'g'ri tarbiya va psixologik yondashuv orqali amalga oshiriladi. Har bir bola individual bo'lgani uchun unga individual yondashish zarur. To'g'ri tashkil etilgan tarbiya orqali barkamol, mas'uliyatli va ijtimoiy faol shaxsni shakllantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Drujinina V. "Psixologiya". Uchebnik. "Piter", 2003.
2. Burlachuk F. Psixodiagnostika. "Piter", 2002.
3. Ayzenk M. Psixologiya dlya nachinayuyshix. "Piter", 2000.
4. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya Psixologiya: Uchebnik dlyavuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.
5. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoe posobie dlya vuzov.- M.:IKS "MarT", 2004-512 s.

6. Vospitay svoego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizatsii ta lantlivыx rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom “Vilyams”, 2002.- 416 s.
7. Ziyonet